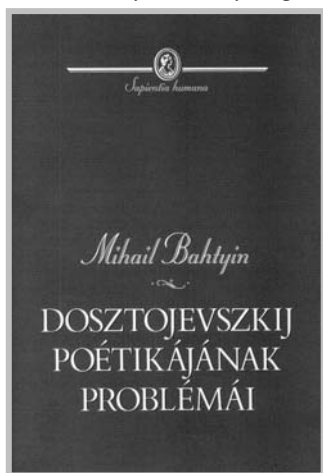

A szubjektum halála és az odafordulás szubjektuma

GONDOLATOK A BAHTYINI ÉLETMŰ AKTUALITÁSÁRÓL

Polifónikus regény, dialógus, karnevalizáció, kronotoposz... – fogalmak, amelyek ma már az irodalomról való gondolkodás integráns részét képezik. Az Osiris kiadó által tervezett Bahtyin életmű sorozat mégis hiánypótló vállalkozás. Nem csupán azért, mivel a sorozat elsőként megjelent kötete *Mihail Bahtyin Dosztojevszkij poétikájának problémái* c. írásának első teljes magyar nyelvű kiadása (A mű 4. és 5. fejezete most jelenik meg először magyarul), de azért is, mivel remélhetőleg az a némileg egyoldalú, leegyszerűsítő kép, mely a szerzőről kialakult, módosulhat, s hazánkban is újraindulhat a dialógus Bahtyinról, Bahtyinnal.

Bahtyin 60–70-es évekbeli újrafelfedezése a tudós egyfajta, az uralkodó strukturalista diszkurzussal polemizáló, de mégis, vagy talán éppen ezért rajta átszűrt képét közvetítette felénk. A kilencvenes évek Bahtyin-renezánsza (elég ha csak a teljességgel Bahtyin munkásságának szentelt vityebszki *Dialógus. Karnevál. Kronotoposz.* c., 1992 óta megjelenő periodikát, ill. Bahtyin műveinek teljes kiadását, és az azzal összefüggő textológiai tevékenységet említjük) megmutatta, hogy a posztmodern gondolkodás szintén – ha késve is – felfedezte magának a szerzőt, illetve megpróbálja megtalálni helyét a posztmodern elméletek között. A posztmodern irodalomtudomány és filozófia ismerős, rokon „szólamokat” hall ki a tudós életművéből, de csak azért, hogy a következő pillanatban szembetalálkozzon valamilyen, az adott felfogásnak tökéletesen elmentmondó bahtyini gondolattal. Kiderül, hogy munkásságának a posztmodern gondolkodással való kétségtelen kapcsolódási pontjai ellenére sem lehet valamilyen Nyugat-Európában kialakult szellemi áramlat orosz „képviselőjének” kikiáltani a szerzőt – s ennek oka nem csupán az életművében ténylegesen fellelhető lényegi, tehát nem feloldható, ellentmondásosságában rejlik. A életmű olyan kulcsszavaira mint *eszmeerő, világlátásként felfogott hős, értékhangsúlyok, beszéd- és értelmi centrumok az irodalmi alkotásban*, melyek Bahtyin gondolkodásának lényegi **perszonalizmusát** tükrözik, az irodalomtudományi gondolkodás értetlenül tekint, kissé kényelmetlenül érzi magát, hiszen az eddig megszokott felfogások és elvek semmibevételét jelenti.

Bahtyin Dosztojevszkij világát a teljes jogú szubjektumok világaként határozza meg. A polifónia elvét az író nagyregényeiben tartja jellemzőnek, ahol az egyes *monologikus tudatok* – a hősök – folytatnak egymással dialógust. Bahtyin a polifonikus regény gyökereit vizsgálva, kitérőt tesz a Rabelais-könyvben (magyarul: Francois Rabelais művészete, a középkor és a renezánsz népi kultúrája. Európa, Budapest, 1982.) mélyebben ki-

Osiris Kiadó
Budapest, 2001
337 oldal, 2580 Ft

fejtett *karnevál*, *karnevalizáció* területére. A szerző a karnevalizált irodalomban a poli-fonikus regény kialakulásához elengedhetetlen dialogikusság előfeltételét látja: a karneváli életszemlélet, a hétköznapok értékhierarchiáját törvényen kívül helyezve, a különböző világlátásokat, a *szavakat a világról*, oly közel hozza egymáshoz, hogy azok elkerülhetetlenül megszólítsák egymást, hiszen Bahtyin szerint két különböző értelem egymás mellé helyezve nem maradhat semleges, párbeszédbe kezd egymással, egy dialógus replikájává válik. Véleményem szerint a karneváli szabadság ilyen, eszközként való felfogása semmiképpen sem igazolja a Bahtyinról mint utópista gondolkodóról kialakult képet.

Dosztojevszkij hőse ideologikus hős, mondja Bahtyin, vagyis egy eszme hatja át, megtestesült világlátás, *szó a világról*. A *hős szava a világról* azonban nem választható el a *hős szavától önmagáról*. A hős eszméjét tehát nem lehet tőle elválasztani, mintegy absztrahálni. Dosztojevszkij világában nem absztrakt eszmék csapnak össze (vagy éppen értenek egyet), nincs eszme, amely gazdátlan lenne. Az író regényeinek világában nem az Igazság jelenik meg, hanem a hősök egyéni igazságai a világról. Bahtyin szerint ezen egyenrangú személyes értékítéletek, világlátások között folyik a regényben a végtelen dialógus, amelyben az implicit szerző nem foglal állást. A pártatlanság nem csupán abban jelenik meg, hogy egyetlen figurát sem tesz meg a regényen eluralkodó szerzői szócsővé, de a regények többségének kompozicionális lezáratlansága (kivéve a *Bűn és bűnhődés* monologikus befejezését) is erről tanúskodik.

Erdemes itt egy pillanat erejéig megállni és elgondolkodni azon, hogyan is lehetne meghatározni a bahtyini hőst. Időszerű-e ma a hős fogalma, illetve érinti-e a bahtyini hős-felfogást e fogalom kompromittálódása az irodalomtudományban?

Bahtyin egyik korábban keletkezett, *A szerző és a hős az esztétikai tevékenységben* c. írásában felvázolt hős-szerző viszonytalálkozhatunk némileg módosult formában a Dosztojevszkij-könyv lapjain is. A két koncepció szoros összefüggése, ill. a korábbi magyarázó ereje miatt érdemes kitérőt tennünk.

A szerző és a hősben Bahtyin megközelítési módként a filozófiai esztétika nézőpontját nevezi meg. Ez a jóval tágabb megközelítés mintegy érthetőbbé teszi a szerzőnek és a hősnek, illetve kölcsönviszonyuknak azt a fajta univerzális értelmezését, amely a Dosztojevszkij-könyvben első olvasásra bizarrnak tűnhet. Ez a tágabb megközelítési mód a szerző visszatérő, örök témája: az Én és a Másik, azaz az élet és a megértés dialogikus természetének gondolata. Ezt a kölcsönviszonyokban való gondolkodást, ha a szerző egy terminusával kellene jelölnünk, akkor ez a *kívüllevés* (*vnyenahogyimoszty*) lenne. A szerző és a hősben a következő olvasható: „Mivel gazdagodik az eseménylét, ha egybeolvadok a másikkal: kettőből egy lesz? Mi származik nekem abból, hogy a másik összeolvad velem? Csupán azt látja és ismeri meg, amit én látok és ismerek, csupán megismétli önmagán belül életem kilátástalanságát; hadd maradjon inkább kívül rajtam, hiszen ebben a helyzetben olyasmit láthat és ismerhet meg, amit én az én pozíciomból nem látok és nem ismerek, és lényegileg gazdagíthatja az életemet. A másik életével összeolvadva, csupán elmélyítem annak kilátástalanságát, csupán számszerűleg megkettőzőm azt.” A kilátástalanságnak vagy inkább kiúttalanságnak fordítható *bezsizhodnoszty* szó, amely valóban a személy magabazártságát, magányát hivatott érzékeltetni, amit csupán a személy határait megtartva, dialogikus úton lehet megszüntetni, maga is a bahtyini metaforikus terminusalkotás egyik szép példája.

Az idézett mű, valamint a Dosztojevszkij-könyv második fejezetének címe (*A hős és a szerző viszonya a hőshöz Dosztojevszkijnél*) is érzékelteti, hogy Bahtyin a szerző és a hős kategóriáit egymáshoz való viszonyukban definiálja.

A bahtyini hős belsőleg – önmaga számára – lezáratlan szubjektum, amely egy végérvényesen lezárt, megformált objektummal ellentétben, képes részt venni egy más szubjektumokkal folytatott végtelen dialógusban: *Dosztojevszkij hőse az „odafordulás szubjektuma”*. A hős, Bahtyin szerint egy értékelő – értelmi pozíció, egy (teljes) személyiség reakciója a világra. A bahtyini dialógus nem mondatokból, hanem megnyilatkozásokból áll, melyeknek gazdája van, és valamilyen értelmet és értékelő állásfoglalást tartalmaznak: „Két testet öltött értelem nem képes, mint két dolog egymás mellett heverni, belsőleg kell érintkezniük, vagy értelmi kapcsolatba kell lépniük egymással.” Bahtyin világlátása tehát kizárja a szubjektum, a szöveg szubjektumának a halálát. Azonban az „eszmék és nézőpontok teljes és oszthatatlan szólamaik [...] lehetetlen természetük eltorzítása nélkül kiemelni a mű dialogikus szövetéből”, hiszen az értelem dialogikus természetű, dialógusban, a személyek közötti térben születik meg. Nem szabad elfelejtkeznünk tehát arról, hogy az értékelő-értelmi pozíció (Bahtyin beszéd-értelmi centrumnak nevezi a hőst) csupán más, egyenrangú „középpontok” társaságában, velük polemizálva ragyog fel, szerveződhet meg egyáltalán. Az értelem szerveződéséről, megformálódásáról van tehát szó, és nem egy ontológiai státussal rendelkező szereplő abszolutizálásáról, kiemeléséről a többi, úgymond, kétdimenziós figura közül.

A hős szinonimájaként Bahtyin használja a tudat szót is, mely azonban „esemény-szerű, a különböző tudatok érintkezési pontjain születik meg.” Tehát semmiképpen sem szabad ezt a magyarázó terminust pszichológiai értelemben felfogni. Amíg *A szerző és a hős* filozofikusabb megközelítésében a hős számára ez az idegen tudat az őt megformáló szerző, a Dosztojevszkij-könyvben kiegészül ez a koncepció egy új aspektussal: érvényessége kiterjed a művön belülré is: a polifonikus regényben a Másik – a hőssel egyenrangú idegen tudat – a másik hős, a többi hős.

Dosztojevszkij *Hasonmás*, illetve egyéb egyszereplős írását alapul véve, ahol a hős tudata az egymással harcoló szólalomok csataterévé válik, írja le Bahtyin a hős belső, jövőre irányuló, emberi méltóságához elengedhetetlenül szükséges lezáratlansága, valamint a hős tudatának részeként létező, a felette végérvényes ítéletet mondó, őt sértő módon lezárni kívánó külső vélemény viszonyát. A nagyregényekkel kapcsolatban azonban, ahol a hős tudata más idegen, valóban elkülönült, megformált, értékelő-értelmi középpontokká szerveződött tudatok közé kerül, és a távolságnak, illetve megformáltságának köszönhetően önmeghatározásához szükséges párbeszédbe elegyedhet velük, mindezt katarzisként értékeli: „Azt a katarzist, amely lezárja Dosztojevszkij műveit, a következőképpen – természetesen, nem adekvátan, és kissé racionalisztikusan – lehetne kifejezni: a világban még nem történt semmi végleges, a világ végső szava és a végső szó a világról még nincs kimondva, a világ nyitott és szabad, még minden előttünk van, és mindig is előttünk lesz.” Bahtyin számára nem a tudatfolyamatok ábrázolásának a pszichológiai pontossága a fontos, hanem az a tény, hogy ezek a szólalomok nem gazdátlanok, hogy ezek az szólalomok idegen, illetve részben elsajátított, magáénak elismert, átvett – de nem beolvasztott – ún. *saját-idegen szólalomok*. Tehát a hős önmeghatározásában jelentős szerepet tölt be a saját és idegen értékelő világlátások polemikája. Úgy érzem tehát, mindezekből az következik, hogy Dosztojevszkij említett típusú műveit a joyce-i, illetve prousti belső monológgal kapcsolatba hozni, amely nem egyszer előfordul a Bahtyin munkásságával foglalkozó írásokban, alapvetően el-

hibázott, a dosztojevszkiji „belső monológ” Bahtyin felfogásában szereplő eltérő funkciójának félreértése, semmibevétele.

Fontosnak érzem, hogy kitérjünk a másik pólus, a *szerező* bahtyini koncepciójára. *A szerző és a hős*ben Bahtyin a szerzőről beszélve kiemeli, hogy annak feladata a hős észrevétele, meglátása (*vigyenijje geroja*). Bahtyin a formát, a hős „meglátását” a létben, vagyis megformálását és ezzel megváltását, átmentését az eseménylétbe az aktív szerzőnek a passzív hőstre szálló adományaként fogalmazza meg, és *esztétikai szeretet*nek nevezi. Késői írásában, a *Beszédelméleti jegyzetekben* (magyarul: Beszédelméleti jegyzetek 1970–1971. In: *A beszéd és a valóság*. Gondolat, Budapest, 1986.) a tanú, a bíró képével érzékelteti ezt a pozíciót. Azzal, hogy a tárgy a másik számára tudatosul, gazdagodik annak léte. Ez az aszimmetrikus viszony a Dosztojevszkij-könyvben némileg változik: Bahtyin szerint a dosztojevszkiji polifonikus regényben a hős önállóságra tesz szert, nem válik az őt ábrázoló szerző kezében válasznélküli tárggyá. „A prózaíró művész számára a világ idegen szavakkal van tele, roppant érzékeny hallással kell rendelkeznie ahhoz, hogy köztük tájékozódni tudjon és az idegen szavak specifikus sajátosságait felfogja. Továbbá az idegen szavakat be kell illesztenie saját szavainak tartományába úgy, hogy közben ne számolja fel az utóbbit.” Ám ugyanakkor megmarad a szerzői lezáró-teremtő aktus dominanciája. A szerző mint *végző értelmi instancia a műben* a műalkotás szerkezetében van jelen, az egyes hősök (szólamok) ábrázoló-megformáló felmutatásában, egymás mellé helyezésében, tehát mintegy a dialógust lehetővé tevő kezdő lépésben érhető tetten.

A dialogikusság érvényessége, működése kiterjed a nyelvre is. A szó Bahtyin szerint dialogikus természetű. A nyelv ezen aspektusának vizsgálatát a szerző a „metalingvisztika” körébe utalja, hiszen „ahhoz, hogy a logikai és tárgyi-értelmi viszonyok dialogikussá váljanak, testet kell öltetniük, vagyis át kell kerülniük a lét másik szférájába: **szóvá**, azaz megnyilatkozássá kell válniuk és szerzőre, azaz alkotóra kell szert tenniük, akinek az általa megformált megnyilatkozásban az álláspontja is kifejezésre jut.” A nyelv ilyen vizsgálatát túlmutat a lingvisztikán, nem lehet a lingvisztika tárgya, mivel az a megnyilatkozást kiemeli a különböző értékelő-értelmi hangsúlyok bonyolult szövetéből, egy, a dialógustól teljesen áthatott közegből, ahol annak értelme megszületik, s objektummá, mondattá változtatja, megfosztva szerzőjétől, illetve értékhangsúlyaitól, álláspontjellegétől. Az „objektum” és „szubjektum” szavak azonban nem szubsztanciális megjelölések. A tárgyat szubjektummá vagy objektummá, dologgá a dialogikus, megszólító, komolyan kérdező hozzáállás megléte ill. hiánya teszi.

Bahtyin a metalingvisztika tárgyát az ún. *kétszólamú szó* vizsgálatában jelöli meg. Ebbe a körbe tartoznak a dialóguson kívül például a stilizáció, a paródia és a szkaz jelenségei. Bahtyin nem csupán az orosz irodalomban jelentős szkaz eichenbaumi értelmezését kérdőjelezi meg, de egyfajta szisztematikus értelemközpontú, értékhangsúlyokat figyelembevevő narratológia lehetőségét is felvázolja a kétszólamú szó klasszifikációjában. Egy ilyen megközelítés nézetem szerint lehetőséget adhat az olyan nehezen értelmezhető írói nyelvek elemzéséhez is, mint például Andrej Platonové.

A regénynyelv, de különösen Dosztojevszkij regényeinek nyelve szempontjából az idegen szó, a kétszólamú szó nagy jelentőséggel bír. Bahtyin nem egy írásában foglalkozik az egyéb műfajokkal, mint az eposszal vagy a lírával szembeállított regény nyelvének specifikumával. Itt azonban, Dosztojevszkij műveiben igyekeznek az egyes hősök, illetve az elbeszélés szavának kapcsán az író nagyregényeiben szereplő *nyelvek* tipológiáját felvázolni az idegen, a kétszólamú szó szempontjából vizsgálva azt.

Bahtyin mássága, különossége megjelenik a terminusokkal, a terminológiával, illetve a tudományos megismeréssel kapcsolatos gondolataiban. Jelentőségteljes, hogy Bahtyin utolsó elkészült munkája éppen a humán tudományok metodológiáját érinti. Alljon itt néhány, a szerző különböző írásaiból származó gondolat a terminus, illetve a megismerés köréből: „A görög gondolkodás (a filozófiai és a tudományos) nem ismerte a terminusokat (melyeknek idegen töve van és a hétköznapi nyelvben ugyanabban a jelentésben nem szerepelnek), idegen és nem tudatosult etimonnal rendelkező szavakat. A terminusban, még az idegen nyelvűben is, végbemegy a jelentések stabilizációja, a metaforikus erő meggyengülése, elvész a jelentések sokértelműsége és játéka.” „A terminus meghatározottsága (állandósága és egyértelműsége) csupán funkcionális lehet és csupán rendszerben [működhet]. Ahol ilyen rendszer nincs (az irodalomtudományban), az elszigetelt egyes terminus meghatározottsága és egyértelműsége kővé változtatja azt, amely alatt nem folyik víz, a gondolat eleven vize. Ez az összes humán diszciplínát érinti, kivéve a strukturális típusú nyelvészetet.”

„Az egzaktuság, értelme és határai. Az egzaktuság a gyakorlati birtokbavételhez szükséges. Az önfeltárulkozó létet nem lehet kikényszeríteni és megkötözni. Szabad és ezért semmilyen garanciát sem nyújt. Ezért a megismerés itt semmivel sem tud megajándékozni, semmit sem tud garantálni, mint például a halhatatlanságot mint egzaktul megállapított tény, mely életünkben praktikus jelentőséggel bírna.” „A tárgy belső szabadsága és kimeríthetlensége kell hogy szóhoz jusson. A világban létező szükség-szerűség elemeit ismerik meg, vagyis benne azt, amiben már nincs szabadság, amit fel lehet használni, [...], aminek tisztán másodlagos funkciója van. Ez a pozíció jogosult, amíg nem lépi át határait és nem válik az elevenség feletti erőszakká. Csak a szeretet képes meglátni és ábrázolni a tárgy belső szabadságát.”

A humán tudományoktól Bahtyin nem egzaktuságot követelt, hanem mélységet, a tárgyba való behatolás mélységét. A megértés Bahtyin szerint csupán dialogikus lehet: az értelmező és a „tárgy” mint két egyenrangú szubjektum folytat párbeszédet. A lényegi létformáját a nyelvnek, az életnek, csupán eleven kontextusában meghagyva, dialógus útján lehet megismerni.

A bahtyini dialógus koncepció tehát a belsőleg szabad, lezáratlan szubjektumok végtelen párbeszédéről szól – „végtelenség találkozik a végtelenséggel”. E párbeszéd minden egyes kimondott igazságának joga van a létezésre, nem törli el a következő meglátás, se az, az őt megelőzőt. A személyes igazságok sokféleségének elfogadása szükségtelenné teszi, hogy feltegyük az igazság helyességének kérdését. Tehát nem egy iteratív, az Értelmenhez közelítő folyamatról van szó, mint például a gadameri hermeneutikában. Ugyanakkor az értelemnek mint személyes állásfoglalásnak a tételezése, illetve annak ontológiai felfogása nem egyeztethető össze az intertextualitás, de a szöveg retorizáltságának dekonstruktív fogalmaival sem. A módszer mindenhatóságával polemizáló Bahtyin életműve figyelmeztet minket a másik végtel elkerülésére is: a nyelv manipulatív jellegének felismerése nem szabad, hogy az értelem lehetetlenségének tételezéséhez vezessen.

Elmélkedésünk végén visszatérve Bahtyin irodalomtudományi időszerűségének, „alkalmazhatóságának” kérdéséhez, elsősorban egy, a bahtyini gondolatkincshez illő, adekvát (dialogikus) megközelítési mód meglétének fontosságát emelném ki. Annak el- lenére, hogy némely művében látszólag szigorú és következetes tipológiaépítőnek tűnik, e rendszerekben is „csupán” tendenciákat, gondolkodási irányokat javasol, mint-

egy velünk együtt igyekszik rend(szer)ezni gondolatait. Az adekvát megközelítés tehát a *megértők alkotótársi szerepe*. A másik momentum, amit ennek a kérdésnek az eldöntésében figyelembe kell vennünk, hogy Bahtyin, aki a megértés és a tudományos vizsgálat szigorú megkülönböztetését szorgalmazta, a filozófia hagyományos értelemben vett – ma gyakran ignorált, és elfelejtett –, kiemelt szerepében hitt, miszerint a filozófia nem egy a tudományok között, hanem a tudományos kutatás elveinek és bizonyos értelemben feladatai kijelölésének a tere, viszonyítási alap, iránytű, melyre a tudósoknak – mintegy önellenzésként –, mindig vissza kell tekintenie. Bahtyin a tudományok metanyelvének nevezi a filozófiát. Minden írásának mélyén ott rejtőzik alapvető témája: az én és a másik, a másik szerepe az énképben, és ahogy *Beszédelméleti jegyzetei*ben megfogalmazza, mindez a filozófiai antropológia körébe tartozik.

Ruinsórk Réka

